

Kali Kinga

A magyar-örmény diaszpóra és a genocídium

Kulturális antropológusként más szemszögből próbálom megragadni az örmény genocídium témáját, mint az előttem szóló történészek – dolgozatomban azt vizsgálom, milyen hatással bírt a Török Birodalomban végbement népirtás a magyar-örményekre, arra a csoportra, mely Magyarországon (és Erdélyben) az első diaszpóra-réteget képviseli, és mely közvetlenül nem lehetett érintett a genocídiumban.

Ahhoz, hogy megérthessük ezeket a következményeket, valamint az általuk okozott, olykor igencsak szövevényes és bonyolult kölcsönhatásokat a diaszpóra-csoportok között, először is érintőlegesen szólnunk kell a magyarországi örmény diaszpóra rétegeiről.

Az első diaszpórát azon egykori örmény kereskedők, nagyállattartók leszármazottjai, illetve ezek családjai alkotják, akik a 18. században tömegesen települtek át az erdélyi örmény központokból – éspedig gazdasági céllal, a Nagy Alföld kínálta új lehetőségek vonzásában. (A négy erdélyi, örmény templommal rendelkező város: Gyergyószentmiklós (hivatalos román nevén Gheorgheni), Szamosújvár (Gherla), Erzsébetváros (Dumbrăveni), Csíkszépvíz (Frumoasa).) A történelmi hagyomány szerint e kereskedőcsoportok ősei 1239-ben menekültek el Aniból, Örményország egykori fővárosából, aztán hosszas vándorlás után Erdélybe érkeztek – ahol I. Apafi Mihály fejedelem telepítette le őket Gyergyószentmiklóson, egy 1672-ben kelt bulla által, szabad kereskedési jogot és később egyéb privilégiumokat is adván nekik. (Természetesen sporadikus jelenlétük itt már előbbre tehető, hiszen pl. Gyergyószentmiklóson az Idegenek Temetőjében már 1639-től felbukkannak a sírköveken az örmények nevei.) A közösségi múltat megidéző eredet-legenda szerint 3000 örmény kereskedőcsalád települt be, habár a történészek ennél jóval kevesebb családot tartanak számon közvetlenül a betelepülés utáni években (a rendelkezésre álló statisztikai adatok elemzésével 300 családnál is kevesebb követhető nyomon ebből a periódusból Pál Judit kolozsvári történész szerint.)

A magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte a betelepülő örmény csoportokat; azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben ugyan nem vásárolhattak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthettek be, de Magyarországon 1776-ban sor került jogi integrációjukra: az örmények ettől kezdve rendelkeztek a közhivatal-viselés jogával, tehát ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel, mint a magyarok. Mindezt győzelemként élték meg, igyekeztek minél jobb magyarrá lenni – új foglalkozási ágakban próbáltak elhelyezkedni, ami megrendítette a családi tradíciókat. A 19. század elején a modernizáció beindította a nyelvvesztést; a fiatalabb generáció Erdély és Magyarország nagyobb városaiba rajzolt szét; az örmények nemességet, birtokokat szereztek, s már az 1840-es években büszkén vállalták magyarságukat: sőt magyar neveket vettek fel. Magyarok *akartak* lenni – a hagyományörzés háttérbe szorult a társadalmi értékpreferenciák sorában.

A beolvadás folytán megtörtént nyelvvesztés, a hagyományok háttérbe szorulása ahhoz vezetett, hogy mára már a magyarországi magyar-örmények (akárcsak az erdélyi magyar-örmények is) elsősorban *magyarnak* vallják magukat. Ők az asszimiláció folytán mára már teljesen beolvadtak a magyar nemzettestbe, az örmény nyelvet nem beszélik, de valamiképpen él még bennük az örmény származás tudata: önmagukat *magyar-örményeknek* nevezik, akárcsak az Erdélyben maradt örmény telepések leszármazottjai. (Hozzá kell itt tennünk, hogy különösen fontos ennek a magyarságnak a hangsúlyozása az erdélyi magyar-örmények körében, ugyanis Romániában a magyarság kisebbségi helyzete erőteljesen befolyásolja a magyar-örmény identitást.)

A második diaszpórát főként az 1915-ös törökországi örmény genocídium eredményezte – valamint az azt megelőző, a genocídiumot előkészítő történelmi események az Oszmán Birodalomban. A kényszerű migrációs hullámot II. Abdul Hamid, a Vörös Szultán 1894-1896 közötti véres örményellenes rendelkezései, az anatóliai örménymészárlások indították el; alig néhány évvel később pedig a hatalomra kerülő ifjútörökök ultranacionalista ágának egyre brutálisabb intézkedései sürgették, mely rendeletek lehetővé tették a szabad rablást, fosztogatást, gyilkolást a török lakosság számára, s rendszerint általános örménylincselésekre torkollottak. Ezek eleinte mindössze sporadikus elmeneküléseket jelentettek – később a pogromokat, a deportálásokat, az egész népirtást túlélők tömegesen menekültek, szétszóródván a világban. A *Metz Jeghern* – avagy *Nagy Szerencsétlenség*, ahogyan az örmények nevezik a genocídiumot, – túlélői értelemszerűen olyan országokat céloztak meg új

házjukként, ahol az örménység múlttal rendelkezett; így a menekülőhullámmal érkezők egy része Magyarországra (és Erdélybe) telepedett be, az addig már teljesen integrálódott, látszólag szinte egészen a magyarsághoz asszimilálódott régi diaszpórához csatlakozván.

Ezekhez az emigráns-csoportokhoz később azok az örmény kivándorló családok is csatlakoztak, amelyek az 1988-'91-es években, az Örményországban és általában a Kaukázusban lezajlott események hatására kerestek menedéket Magyarországon (úgy mint a karabahi helyzet és háború, a polgárháborúk a kaukázusi térségben, az örményországi földrengés, Szovjetunió szétesése, a gazdaság általános hanyatlása). Megjegyzendő, hogy habár itt két különböző időintervallumban megtörtént betelepülési hullámról van szó, mégis ugyanazon második diaszpóra réteghez tartozóként kell kezelnünk ezeket az utóbbi betelepülőket is – annak ellenére, hogy legalább jó félszázadnyi, szinte-századnyi idő eltelt a kétmigrációs hullám között. Ugyanis csoportjellemzőik nagyjából azonosak, és az asszimiláció értelemszerűen jóval kisebb mértékű náluk, mint az első, önmagukat magyar-örményekként definiáló diaszpóra-csoport esetében. Az örménységnek ezt a (többé-kevésbé homogén) csoportját a diaszpóra első rétegének tagjai *keleti örményeknek* nevezik. Ehhez a diaszpóra-réteghez tartozó családok beszélik az örmény nyelvet, még második-harmadik generációs leszármazottjaik is, és utódaikat is törekednek megtanítani rá; továbbá többnyire az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoznak, és magyarországi létükben is jobbra örmény hétköznapiakat élnek meg a családon belül.

A teljesség kedvéért hozzá kell még tennünk itt, hogy Magyarországon kialakulóban van egy **harmadik csoport** is, melynek csoportjellemzői hasonlóságot mutatnak a kereskedelmi diaszpórákéval: ezt néhány tucatnyi, a kelet-európai régióban végbement változások után Örményországból érkező vendégmunkás, valamint némelyük Magyarországra áttelepülő családja alkotja. Érdekes módon, habár nagyjából ugyanakkor jöttek el Örményországból, mint az előbbieken említett, nyolcvanas-kilencvenes években kivándorló családok bizonyos része, ez a réteg mégsem nevezhető diaszpóranak, mivel a csoport az átmenetiség jegyeit mutatja, erősen fluktuálódik – ők az úgynevezett *kőbányai piacos örmények*. A terepkutatások ugyanis azt igazolják, hogy ennek a laza csoportnak a tagjai nem szándékoznak huzamosabb ideig megtelepedni Magyarországon – nem kértek állampolgárságot, nem rendezkedtek be tartósan. Az újonnan érkezettek nem tartják szorosán a kapcsolatot sem az ún. keleti örmények csoportjával, sem a magyar-örményekkel, csupán egymás közt – valamint természetesen az otthon maradottakkal, mintegy transznacionális közösséget alkotva; ezért

nem is kezelhetjük őket diaszpóráként, csupán kereskedelmi érdekcsoportként. Viszont jelenlétük emlékeztető funkcióval bír az első örmény diaszpóra, a magyar-örmények felé – sürgeti saját örmény mivoltuk újrafogalmazását, így fontos megemlítenünk.

A magyarországi 1993-as kisebbségi törvénynek megfelelően azonban az előbbieken felvázolt két, igen különböző történelmi diaszpórához tartozó csoport egyesült hivatalosan *örmény kisebbséggé*. Az így keletkezett névleges csoport azonban sohasem lehet homogén – a lényegi különbségek, mint például az örmény nyelv birtoklása, az Örmény Apostoli Egyházhoz, illetve az Örmény Katolikus Egyházhoz való tartozás, valamint a témánk szempontjából fontos tényező: a genocídiumban való érintettség húzzák meg a határokat a két réteg között – amelyek sok esetben a csoportok közti érdekellentétben fejeződnek ki.

Amikor tehát általában szólnánk magyarországi örményekről, akkor tulajdonképpen nem egy összefüggő csoportról van szó, hanem több – noha egyazon ország területén belül élő – történelmi diaszpóra-réteg konfliktusoktól nem mentes kölcsönhatásáról. Az adott feltételek mellett a Magyarországra települt keleti örmény csoport, a második diaszpóra tagjai defenzív gesztussal háritják el az asszimiláció (számukra negatívként megélt) példáját, és inkább befogadó társadalomként azonosítják a magyar-örmények csoportját, semmint valamiképpen hozzájuk tartozó örmény diaszpóráként: hiszen az őshaza-élményük is különböző. Ők azok, akik értelemszerűen leginkább érintettek a genocídiumban, családjaikat érintette a népirtás: saját vértanúik vannak, saját veszteségtörténeteik. Mivel a magyar-örmények nem rendelkeznek számukra egyértelmű „örmény világgal”, illetve ez a világ nem válik el egyértelműen a magyartól, ezért a keleti örmények egyre nyíltabban nem fogadják el az örmény diaszpóra részeként őket, a kisebbségi törvény értelmében létrejött névleges közösség ellenére sem – nem vállalnak velük szinte semmiféle közösséget, sem interakciót.

Szükséges itt kiemelnünk, hogy a genocídiumban való érintettség nagyon erős közösségformáló erő a népirtást közvetlenül megelőzően, illetve főként azt követően a világban szétszóródott örményeknél, amelyet kutatások sora igazol: viszonylag zárt, transznacionális közösséget hoz létre a teljes diaszpórában, melyhez általában a kiválasztottság eszméje társul. A magyarországi örmény diaszpóra-csoportok közt, mint erről már szóltam előbb, úgyszintén határjelző csoportjellemezőként említendő. Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy egy etnikai csoport képes a saját veszteségeit valamiféle defenzív stratégia

jegyében a közösség javára fordítani, megerősíteni általa saját határait, védekezésképpen (legyen ez akár szimbolikus) a csoporton kívüliek felé.

A magyar-örmények vonatkozásában ez a *szimbolikus túlélési stratégia* azonban kissé másképpen működik: egy *retroaktív*nak nevezhető aktussal igyekeznek a nemzet veszteségét, a népiertást magukénak (is) tudni, habár ők maguk már más nemzettesthez tartoztak, amikor az esemény bekövetkezett; ez a gesztus a veszteséget valamiképpen a közösség javára fordítja, emlékeztető funkcióval bír a közösség felé – a saját örménységüket élük meg a genocídium mártírjaira, a nagy szétszórattatásra való emlékezés által.

Miért fontos ilyen értelemben az emlékeztetés? Miért nem tekinthető pusztán a mártírokra való emlékezésként? Míg a keleti örmények csoportja *kívülről* reprodukálódik, az Örményországból, Karabahból újonnan érkezők csatlakozásával, addig a magyarországi és erdélyi magyar-örmények csoportja nem várhatja *kívülről* a reprodukciót, hanem *csoporton belül* igyekszik megoldani azt, a csoport potenciális tagjainak örménység-tudatát felerősítve, országhatárokon is átnyúlva reprodukálja önmön örménységét. Így történhet meg, hogy a magyarországi magyar-örmények intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyar-örményekkel, mint adott esetben a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülő-hullámmal érkezett, az örmény nyelvet beszélő törökországi, örményországi vagy akár karabahi, szíriai, libanoni örményekkel. Sajátos „transznacionalitásnak” lehetünk tanúi: a közös származás tudatán túl főleg az önigazolás (és egymás visszaigazolása) köti össze a magyarországi és erdélyi közösséget, a mitikus-szентimentális kapcsolat a kis őshazával, Erdéllyel; Örményországgal való kapcsolatuk inkább csak *referenciális*. (Megjegyzendő azonban, hogy ez a geográfiailag kiterjesztett, transznacionális közösség sokkal homogénebb, mint amit a (törvény által) magyarországi örmény kisebbségként aposztrofált, laza kohéziójú „csoport” esetében tapasztalhatunk.)

Mára már az első diaszpóra – mind a magyarországi magyar-örmény, mind az erdélyi magyar-örmény csoport – örménysége szituatív, csupán bizonyos helyzetben kerül elő: identitásuk a környezettől függő, viszonylagos, *pozicionálisnak* nevezhető. Pozicionális identitás alatt azt értem, hogy az emlékeztetéstől függően kerül előtérbe az örmény mivolt, a nagy egyházi ünnepek, örménységgel kapcsolatos megemlékezések köré fókuszálódik (újabban többnyire magyar-örmény témájú könyv- és albumbemutatók, tudományos és művészeti, zenei előadások, gasztronómiai estek, „örmény vigasságok”, klubdélutánok, stb.) –

egyszóval az identitás helyzetfüggő. „*Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk.*” – fogalmazta meg találóan egyik fiatal erdélyi interjúalanyom a pozicionális identitás jelenségét 1995-ben. A magyar-örmények *örménysége* vagy *magyarsága* az emlékeztetéstől függően kerül tehát előtérbe – és emlékeztetésen ebben az esetben azoknak a befolyásoknak a halmazát értjük, amelyek az egyént érik nap mint nap, alakítván azonosságtudatát. Időlegesen megváltozik az identitás-összetevők aránya – de nem függesztődik fel egyik identitás-összetevő sem.

Nyilvánvaló tehát, hogy az első diaszpóra réteghez tartozó magyar-örmények nem lehetnek közvetlenül érintettek a genocídiumban: amikor a Török Birodalomban elkezdődtek a szisztematikus örménymészárlások, ők már régen az elmagyarosodás útját járták, már inkább a magyar nemzettesthez tartoztak, magyar családneveket felvéve, mintsem az örményhez. A jogi integráció által elindított társadalmi folyamatok a modernizációval teljesedtek ki – a 19. század végére kiteljesedett a foglalkozásváltási folyamat, az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme: a magyarsághoz, mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződött az örménységhez, mint mikrostruktúrához való tartozásnak. Ekkor következett be az első hasadás az örmények nemzeti identitásában – a századforduló környékén immár *plurális identitásként* aposztrofálhatjuk örmények azonosságtudatát: kulturális értelemben *örményként*, politikai értelemben *magyarként* definiálják magukat az *armenizmus* ideológiájának értelmében.

Az armenizmus a századfordulón kibontakozó, első örményidentitás-mentő mozgalom volt, kulturális ideológia (ha úgy tetszik: stratégia), melyet a Szongott Kristóf alapította, 1887 és 1907 között Szamosújváron megjelenő *Armenia magyar-örmény havi szemle* és annak köre, a századforduló örmény értelmiségi elitje hozott létre (és terjesztett) már az 1880-as évektől; s mely arra tanított, hogyan kell jó magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni. Ennek az örményidentitás-mentő mozgalomnak a kiteljesedésére csak még sürgetőbb hatással voltak a Törökországból jövő, az 1894-'96 között az Oszmán Birodalomban II. Abdul Hamid véreskezű rendelkezéseiről, az örménymészárlásokról szóló híradások a századvég magyarországi és erdélyi sajtójában. Ekkor tetőztek a szultán örményellenes intézkedései a Birodalomban, melyeknek 2-300.000 ezer örmény esett áldozatul. Ezek a hírek is felrázóan hatottak a magyar-örménységre, sürgették az örmény mivolt újrafogalmazását. (Zárójelben megjegyzendő, hogy a 20. század elejének magyarországi és erdélyi sajtójában még gyakoriak a törökországi örménymészárlások, később az ifjútörök pogromok hírei, tehát vélhetően

alakítják az akkor élt magyarországi és erdélyi örmények identitását, önazonosságuk újrafogalmazását sürgetik – a háború alatt azonban már érzékelhető a cenzúra tiltása, elenyésző számú hír érkezik az örményeket ért atrocitásokról; tekintve, hogy Magyarország és a Monarchia Törökország szövetségese volt.)

Napjainkban Magyarországon körülbelül ugyanaz játszódik le a magyar-örmények körében, mint jó száz évvel ezelőtt, a 19-20. század fordulóján – sajátos *vissza-armenizálódási* folyamatnak lehetünk tanúi. Kívülről jövő hatásra a magyar-örmény értelmiségi elit újra identitásmentő mozgalomba kezd, pontosabban identitást konstruál (később Erdély magyar-örmény értelmiségi elitjét is bevonva mindebbe); folytatván mintegy az egykori armenizmus ideológiáját. Mindez hosszú távon nem csupán az erdélyi magyar-örmények identitására hat ki közvetve, erősítve azt, hanem, ezzel szemben, nyilvánvalóan a magyarországi diaszpóracsoportok közötti konfliktust is kiélezi. Mint ahogy a századforduló elmagyarosodó örményeinél is megmutatkozott az emlékeztetés fontossága, úgy a mai magyar-örmények identitásmegőrző stratégiáiban is hasonlóan fontos szerep jut például a genocídium áldozataira való emlékezésnek az identitásreprodukciós folyamatokban – még ha közvetlenül nem is érintettek az áldozatban.

A kommunista rezsimek bukása a közép-európai térségben már önmagában is az önnön identitásuk megélése felé fordította az itt élő nemzeteket és nemzeti kisebbségeket egyaránt – és természetesen, mindez nem írható pusztán a kulturális elvagyódás számlájára a térség viszonylagos és hosszú ideig tartó zártsága miatt. Magyarországon a magyar-örmény mivolt újrafogalmazását sürgették a '80-'90-es évek tájékán újonnan érkező örmények migrációs hullámai, akár letelepedés szándékával, akár vendégmunkásként érkeztek – érkezésük, letelepedésük és működésük egyféle emlékeztetés szerepét látta el, amely szükségessé tette az első diaszpóra-csoport, a *magyar-örmények* esetében saját örménységük újradefiniálását. Erre a sürgető szükségre még csak rátevődtek az 1993-as kisebbségi törvény, illetve az önkormányzatiság diktálta feltételek; és még inkább ezeknek szövevényes következményei, amelyek külön kutatás tárgyát képezhetik, s amelyek diszkrepanciát okoztak a két diaszpóráréteg közt. Mindez indirekt módon adott löketet a magyar-örmények identitás-reprodukciós törekvéseinek – és ez a kulturális stratégia az, amit én a 19-20. század fordulóján végbement armenizmus mozgalmának folytatásaként látok, és ennek mintájára *neoarmenizmusnak* nevezek.

A genocídiumról való évenkénti rituális megemlékezés – az áldozatok felé való főhajtás kegyeleti aktusa mellett –, főként az emlékeztetés funkcióját látja el tehát a magyar-örmény közösségben: az örmény nemzethez tartozás reprodukcióját szolgálja. És ilyen értelemben nem érdek nélküli: az emlékezés minden ilyenét aktusával a közösség tagjai saját örménységüket termelik újra, élük meg, megmerítkezvén a nemzet fájdalmában. Ezért az áldozatokra való évenkénti emlékezés, a vértanúkért mondatott örmény szentmise a budapesti Orlay utcai Örmény Katolikus templomban, valamint a Duna-parti örmény kőkereszt, a *khácskár* közösségi megkoszorúzása; a genocídium állami szinten való elismertetéséért folytatott harc, a népirtás tényeinek a szélesebb közönség által való megismertetése könyvek, albumok kiadásával, a genocídiumról szóló dokumentumfilmek vetítésével (habár e témában való könyvkiadás lényegesen redukáltabb, mint a keleti-örményeknél), kiállításokkal – mindez egyszersmind az örmény nemzethez tartozás szimbóluma is: az ősi múlt felidézése, a nemzeti kontinuitás szimbolikus fenntartása egy olyan csoport kollektív emlékezetének szintjén, amely már régen nem nevezhető etnikusnak.